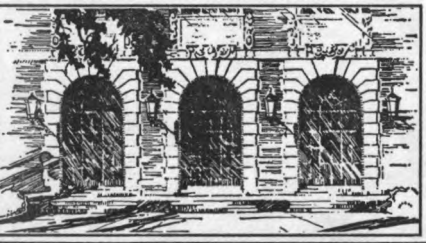

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

901 .9

K146Us

11
1

Φ

Π

Ο

ΑΡ

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 64.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Н. Карєєв.

**ФІЛСОФІЯ ІСТОРІЇ,
ІСТОРІОСОФІЯ І СОЦІОЛОГІЯ.**

З великоруського переклав

Олександр Сущко.

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка.
під зарядом К. Беднарського.

ИЗДАНИЕ ПЕРВОЕ, ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ
В ПЕТЕРБУРГЕ, В ПЕЧАТНИЦЕ ИМПЕРАТОРСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА, 1852

М. Копеев

ИСТОРИЯ ФИЗИКИ

ИСТОРИЯ ФИЗИКИ

ИСТОРИЯ ФИЗИКИ

ИСТОРИЯ ФИЗИКИ

ИСТОРИЯ ФИЗИКИ

ИСТОРИЯ ФИЗИКИ

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 64.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Н. Карєєв.

ФІЛЬСОФІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОСОФІЯ І СОЦІОЛЬОГІЯ.

З великоруського переклав

Олександр Сушко.

Med. univ. Dr. J. TURYN
WIEN

XVIII. Carstherhofstrasse 11.

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

901.9

К146У5

Термін філософія історії вживається вже більше як сотню літ, чимало вийшло в світ і книг під такою назвою, та всеж поняття філософії історії остається ще до тепер крайно не означене: термін той стрічаємо тепер в як найрізномірніших розуміннях тому, що йому не найдено одного трівого значіння. Майже всі автори, що слідили розвій філософії історії¹⁾, розуміли її предмети і задачу по

¹⁾ Ми подамо тут найважніші огляди літератури по філософії історії; — в Англії: Flint, *The philosophy of history in Europe* [франц. переклад: *La philosophie de l'histoire en France i La philosophie de l'histoire en Allemagne*, Paris, 1878]. — В Німеччині: Rocholl, *Die Philosophie der Geschichte*, Göttingen, 1878. — В Італії: Marselli, *Scienza della storia*, Torino, 1873 [т. I, *Fasi del pensiero storico*]. Fontana, *La filosofia della storia nei pensatori italiani*, Imola, 1873. — В Росії: Стасюлевичъ, *Опытъ историческаго обзора главныхъ*

своєму, а се тому, що під загальну назву історії філософії можна втягнути як

системъ філософії історії, СПб., 1866. — В Франції: Roux-Lavergne, La philosophie de l'histoire, Paris, 1850. Rougemont, Les deux cités La philosophie de l'histoire aux différents âges de l'humanité, Paris, 1874. — Подаємо ще в хронологічному порядку коротші огляди: 1) Garus, Ideen zur Philosophie der Geschichte, Leipzig, 1809, стр. 15 sq. 2) K. Rosenkranz, Das Verdienst der Deutschen um die Philosophie der Geschichte, Königsberg, 1835. 3) K. Gutzkow. Zur Philosophie der Geschichte, 1836, Einleitung. 4) Ferrari, Vico et l'Italie, Paris, 1839, стр. 408, sq. (La science de l'histoire au XIX siècle). Gans, передмова до Гегелевої філософії історії (Hegel's Werke, Berlin, 1840, т. IX.). 6) Cousin, Introduction à l'histoire de la philosophie, leçon XI. (Oeuvres, Bruxelles, 1840, I., 83, sq.). 7) Wronski, Philosophie absolue de l'histoire, Paris, 1852, I., 90, sq. 8) Antonides, Esai sur l'histoire de l'humanité. Липськ 1859. (Avant-propos: précis succinct des principales oeuvres sur l'histoire universelle). 9) Герье, Очеркъ развития исторической науки, Москва, 1866. 10) Laurent, La philosophie de l'histoire, P 1870. (XVIII том його Études sur l'histoire de l'humanité). 11) Bona-Meyer, Neue Versuche einer Philosophie der Geschichte (Histor. Zeitschrift, 1871). 12) Mayr, Die philosophische Geschichtsauffassung der Neuzeit, Wien, 1877. 13) Jodl, Die Culturgeschichtsschreibung, Halle, 1878. 14) Bernheim. Geschichtsforschung und Geschichtsphilosophie, Göttingen, 1880. 15) Stolikowski, Krytyczny obraz nowszych usiowań na polu badań historyozoficznych (Biblioteka Warszawska, 1881, Styczeń). 16) Стронинь, Исторія обществности, СПб., 1885, стр. 92, sq. 17)

найріжнородніші речі, а коли хочеть ся точнійше означити — термін не все відпо-

Ottokar Lorenz, Die Geschichtswissenschaft, Berlin, 1887. (2 вид. 1892).

З найновішої літератури поручаємо отсе: Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1892. — Bernheim E., Lehrbuch der historischen Methode, знамените, найновіше виданє, Липськ, 1903. — Steffensen K., Zur Philosophie der Geschichte. Mit Vorwort v. R. Eucken, 8. (411 стр.), Basel, 1894. — Rappaport Ch., Zur Charakteristik der Methode und Hauptrichtungen der Philosophie der Geschichte 8. (106 стр.), Bern, 1896. — Syrk in N., Geschichtsphilosophische Betrachtungen, 8. (140 стр.) Berlin, 1896. — Lorenz, Die materialistische Geschichtsauffassung, 8. (109 стр.) Leipzig, 1897. — Lord Aton, Über das Studium der Geschichte, Übersetzt von F. Imelmann, 8 (44 стр.), Berlin, 1897. — Barth, Die Philosophie der Geschichte als Sociologie, Leipzig, 1897; E. Mayer, Zur Theorie und Methodik der Geschichte, 1902.

Незвичайно інтересною для пізнання сучасних течій в історичній науці є голосна полеміка ізва нових ідей німецького історика Лямпрехта. Літературу сеї полеміки здебільша постараємо ся подати: Lamprrecht K., Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft. I. Über geschichtliche Auffassung und geschichtliche Methode. II. Ranke's Ideenlehre und die Jungrankianer. 8. (79 стр.), Berlin, 1896. — Його-ж, Die Entwicklung der deutschen Geschichtswissenschaft vornemlich seit Herder, München. 1898. — Pirenne, Une polemique historique en Allemagne (Revue historique, 1897, т. 64)... і багато інших, які цікавий найде в сумлінній праці д. Собєского (Вацлава), поміщений в „Ateneum“, 1901, т. I. стр. 38—57 і 481—500. п. в. Z dziejów

відав виборови того напрямку, до якого його найнаручніше ужити. Взагалі одначе в три головні способи розуміння терміна: одні бачуть у філософії історії філософічний огляд давної минувшини людства; другі — дослід загальних законів соціального життя; в кінці у третіх — філософія історії приймає вид філософічних трактатів по так званій „історичі“, як теорії історичного знання. Годї сказати, щоби оті три напрямки все докладно ріжнили ся: навпаки ми все помічавмо, що задачі одного — мішають ся з задачами другого; годї також сказати, щоби поза ними не було ще чого небудь, чому би той або иньший письменник не дав імени філософії історії: всеж таки на кождий спосіб, се — три головні течії в розвою історично-філософічної літератури. Після того, як Конт положив основи соціології, спірний термін можна віднести або до філософічного огляду минувшини людства, або до теорії філософічного знання історії; задачу відкривати закони, що кермують соціальними проявами, бере на себе як

historyozofii niemieckiej. (Крім того гл. періодичні видавництва як: Die Zukunft, Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Historische Zeitschrift і т. д. — Останнє десятилітє). — С.

раз соціологія. Тут будемо називати філософією історії філософічний огляд минувшини людства, а філософічну теорію історичного знання (і історичного процесу) — терміном історіософія, хоч він не раз зустрічається як синонім філософії історії. Таке відрізнення філософії історії, соціології й історіософії вважали ми конче потрібним тому, щоб раз на все тримати ся одної і тої самої термінології.

Уживанням одного і того самого терміну в різних розуміннях поясняють ся по части і незгода істориків що до того, кого треба вважати батьком філософії історії. Ми могли би навести понад десятку імен перших її „основателів“, авторів „перших“ філософій історії. Спору нема лише про сам термін: славу його винайдено всі признають Вольтерови, який назвав так свій вступ до *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*¹⁾, хоча значіне сього слова у нього крайно неясне²⁾. Одначе

¹⁾ Oeuvres complètes de Voltaire, Paris, 1853. III., 1. В його *Fragments historiques* див. глава десята de la philosophie de l'histoire (Ibid., V., 239 sq.), також la défense de mon oncle (Ibid., V., 99 sq.).

²⁾ Про се гл. Oeuvres de Voltaire, видане Beuchot (Paris, 1829), т. XV., préface du nouvel

на Вольтера годї глядіти, як на основателя філософії історії: звичайне філософюване над історією (*histoire philosophique*) існувало іще до половини XVIII віка і Вольтер ніяким чином не був тут першим. Так отже гадки розходять ся. Ренан, прим. „правдивим основателем філософії історії“ називав пророка Даниїла, розуміючи се слово в значіню образу все-світнього життя людства: грандіозна картина пророка Даниїла — зміни чотирьох монархій — довгий час давала християнським письменникам вітхненє і через цілі середні віка була неначе основою загального погляду на хід історії у європейських народів. Є ще гадка, будьто би батьком філософії історії був Арістотель¹⁾, та се, що він ввів у політику метод історичних дослідів, не дав йому ще права на те і за свою Політику він може називати ся батьком лише соціології²⁾. Льоран бачить у св. Августині першого, що написав філософію

éditeur. Cf. Rühls, Entwurf einer Propedeutik des historischen Studiums, Berlin, 1881, стр. 30.

¹⁾ Трачевскій, Современныя задачи историческаго знанія, 1879. Вступительная лекція въ новороссійскомъ университетѣ, стр. 18.

²⁾ Comte, Cours de philosophie positive, Paris, 1869, IV., 176—177. — Letourneau, La sociologie d'après l'ethnographie. Préface, V.

історії з християнської точки погляду¹⁾, та знаменита книга „De Civitate Dei“ містить у собі хиба лише одну програму католицької філософії історії. Тим часом св. Августин піддав іспанському священникови Павлови Орозієви першу гадку його твору *Adversus paganos historiarum libri septem*, за який Дертенс робить його (Орозія) батьком філософії історії²⁾: праця Орозія, справді перша історія людства, пронизана одною ідеєю. „Я, — каже автор на початку, — задумав почати історію людських терпінь від чоловічого грішного упадку“. А на кінці читаємо: „Я зібрав від початку світа аж до тепер, т. є. протягом 5618 літ, кари і страждання грішних людей, борню міра і божий суд!“

Лиш деякі ідуть так далеко в минувшину, шукаючи початку філософії історії: в більшій часті зводять його до часів троха ближших, до Макіявеллі, Бодена, Боссієта, Віко, Монтеסקє, Вольтера, Тірто, Гердера, Ізелїна. Шістьох із тих письменників належать до XVIII в., коли то дійсно зродилась ідея справдішньої філософії

¹⁾ Laurent, op. cit., XVIII., 74.

²⁾ Dörrens, Ueber das Bewegungsgesetz der Geschichte, Leipzig, 1878, стр. 12—13.

історії, та ледви чи можна ставити в однім ряді отсі імена. По крайній мірі ~~за~~ рішучо вилучуємо із того реєстру імен цілу половину. Передусім право Макіявеллі опирається хіба лиш на тім, що він був перший в новій Європі думачий історик взагалі. Що відносить ся до Бодена, то він між иньшим написав невеличкий твір: **Метод легкого вивчення історії**, який його біограф, Бодріляр, називає „першою вже визначною пробою філософії історії“, ¹⁾ ставляючи Бодену взагалі в заслугу „злуку історії і права і філософічну інтерпретацію обох тих наук“: він уважав би автора Метода „справдішним батьком філософії історії, коли би в нім мислитель злучив ся з артистом“ ²⁾. Тимчасом заголовок дуже гарно показує, що се — праця по історії. Письменника, що задумував лишень викликати елементарну реформу в науці історії, годі ще називати філософом історії. Чудно при тім, що дослідники історично-філософічної літератури звертають спеціальну увагу

¹⁾ Baudrillart, Bodin et son temps, Paris, 1855, Préface, VI. Передовсім гл. ч. II., гл. II., стр. 145 sq.: Du livres de Bodin sur la méthode historique. Origines du XVI siècle de la philosophie du droit et de la philosophie de l'histoire.

²⁾ Ibidem, стр. 145.

на Метод Бодена, а не згадують иньших трактатів подібного рода. Передовсім замітна напр. Історія історій Доляпопелінера з кінця XVI в.¹⁾: є се огляд і загальна критика істориків усіх часів і народів, викликана невдоволенем автора всіма істориками взагалі, вияснене предмету і задачі історії і вязка постулятив, які треба ставити історикам. Історика все буде творити необхідному спеціальну науку, так як усе появляти муть ся непевности що до істоти, метода або задачі сеї або иньшої науки. Розвій того, що ми назвали історіософією, припускає й розвій історики, але філософія історії не може вважати своїми родоначальниками таких письменників, як Боден.

З більшою підставою лучать філософію історії з появою звісного Діскурса про всесвітну історію Боссіета²⁾. Хоч на думку Бокля — се левшень „смілива проба спровадити історію на ступінь прислужниці теології“, то тим не менше годі не згодити ся з Контом, який в Ді-

¹⁾ Повний заголовок книжки такий: Histoire des histoires avec l'idée de l'histoire accomplie plus le dessein de l'histoire nouvelle des Français, Paris. 1599.

²⁾ Bossuet, Discours sur l'histoire universelle, в виданю Oeuvres complètes de Bossuet, в Монтобані 1868 р., т. IX.

скурсу бачить пробу — обійняти зором минувшину людства à certaines lois invariables. Сам Боссіє каже, що його загальна історія повинна бути для частинних історій поодиноких країв і народів тим, що представляє собою загальна карта — в відношеню до частинних. В творі в провідна ідея — виказати в історії людства палець божого Провидія, якого метою було двигнене і розширене християнства.

В Росії зложив ся і прийняв ся погляд, нібто основи філософії історії положив неаполітанський мислитель Джіамбаттіста Віко¹⁾. Його „Нова наука“²⁾ появила

¹⁾ Герье, Очеркъ развития исторической науки, 1866. — Чичеринъ, Исторія политическихъ учений, Москва, 1872, II, 303. — Михайловскій, О Вико и его новой наукѣ (Отеч. Зап. 1872, XI, 86, 88, 96). — Стасюлевичъ, Исторія среднихъ вѣковъ, СПб. 1863., I. 69. — Його-ж, Опытъ историческаго обзора, стр. 53, 200. — Cf. Стронинъ, Исторія общественности, СПб., 1885, стр. 92. — Трачевскій, op. cit., стр. 19. — Тут одначе годять ся замітити, що погляд такий зовсім не „вложив ся“ в Росії... Він можливо прийняв ся там, але зложив ся без всякого сумніву на Заході. Ба навіть ще й тепер вважають Віко родоначальником філософії історії — дуже поважні учені. [Спор. прим. Achille Loria, Die Sociologie, Ihre Aufgabe, ihre Schulen und ihre neusten Forschritte von... Verlag von Gustav Fischer in Jena, 1901. Erster Vortrag, стр. 11. — С.

²⁾ Giambattista Vico, Scienza nuova dell'origine delle nazioni, 1726. Автор користувався

ся 1726 р., та європейська публіка познайомила ся з нею ледви в двадцятих роках ХІХ. в.¹⁾ В одну мить найшов Віко горячих наслідників, що бачили в Н о в і й н а у ц і неначе цілу апокаліпсу: стали говорити, що Віко випередив багато ідеї ХІХ в. і що він лишень тому лишив ся в своїй добі самотнім неочіненним мислителем; від Віко починають у науці нову еру, його проголосили правдивим родоначальником філософії історії.

В тих первісних студиях про Віко було надто багато запалу, надто багато пересади, — а опісля всі ті осуди повтаряли ся традиційно, тим більше, що чи-

двома французькими перекладами; один з них видав Мішлє (скорочено), другий без імени перекладчика був видрукований в Парижу 1844 р. (Vico, La science nouvelle). — Про Віко гл.: Ferrari, Vico et l'Italie, Paris, 1839. — Cantoni, Studii critici e comparativi. — Eberty, Zeitschrift für Völkerpsychologie, VI. — Feuerlein, Ueber Vico's Eigenart u. Leistung (Histor. Zeitschr., 1883, I., 46—78). — Werner, Ueber Vico als Geschichtsphilosophen, Wien. 1877. — Giambattista Vico, als Philosoph u. gelehrter Forscher, Wien, 1881. (Про сю книжку гл. статю в Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik, Halle, 1883, LXXXII. Bd.). — Стасюлевичъ, op. cit., стр. 52—147.

¹⁾ Німецький переклад Віко, пера Вебера, вийшов у світ аж 1822 р., а французький Мішлє 1827 р.

тати Нову науку — се занятє дуже і дуже не принадле. По перше — своїми научними методами Віко зовсім не був чоловіком XIX віка: все, як каже Феррарі, нагадує в Віко чоловіка XVI віка¹⁾. Віко був ученим XVI віка, що попав ся в XVIII, — говорить Бодріляр²⁾. І справді нова наука під неодним зглядом належить скорше до XVI або XVII, як до XIX, а навіть XVIII віка. По друге — Нова наука зовсім не філософія історії, як її назвав Мішле в своїому скороченому переводі сеї книжки. Віко стараєть ся не з'образити хід всесвітної історії, але дослідити закони історичного життя взагалі³⁾:

¹⁾ Ferrari, op. cit., стр. 375.

²⁾ Baudrillard, Bodin et son temps, Paris, 1853, стр. 160. — Cournot, Considérations sur la marche des idées et de' événements dans les temps modernes, Paris, 1822, I., 175. — Espinas, Les sociétés animales, Paris, 1878, стр. 59.

³⁾ Rosa говорить, що Віко перший задумав відкрити закони, які кермують історією, 362—363. По Мішлю — Віко був „один із мислителів, який найскорше глядів на наступність історичних подій, як на предмет твердих законів, та старав ся відкрити сі закони при помочи аналітичного розсліду історії“. Система логіки, СПб. 1867., II., 493. — „По думці Віко всесвітна історія се не історія всіх народів, але наука про загальні закони, які лежать в основі розвою всіх народів“. Стасюловичъ,

отсе він звернув свою увагу на певну одноманітність, замітну в історії різних народів, як результат їх спільної природи і одноти в способі їх розвою¹⁾, і поставив своєю метою знайти спільну для всіх народів історію. Нова наука — каже Віко — повинна бути „ідеальною і вічною історією, в якій всі нації грядіти муть зовсім так само від свого повстання — протягом своїх успіхів, свого упадку і свого кінця“²⁾. Він виходить із того заложення, що людські діла повтаряють ся, коли нації відновляють ся³⁾, тому то й він вважає можливим установити „одноманітний хід націй“. Та як раз ся задача входить уже в обсяг соціології і Віко — як побачимо — навіть не перший про се думав. Так само і Монтеке не був філософом історії, яким уважав його напр.

135. — По думці Вернера — у Віко був лишень „der übergeschichtliche abstracte Standpunkt der Geschichtsbetrachtung: diese ist einfach nur religiös-metaphysische Ideologie, welche die concreten Detail des weltgeschichtlichen Entwicklungsganges nicht zu bewältigen vermag“. стр. 289.

¹⁾ Vico, La science nouvelle, Introduction, CIX, CXII.

²⁾ Ibidem, 89.

³⁾ Ibidem, 372 sq.

Бокль¹⁾. Його Дух законів — се соціологічний трактат.

Так отже два письменники XVIII віка, з яких у кождім денехто бачить родоначальника філософії історії, в дійсности не були навіть філософами історії: оба вони важні як соціологи, при чім Монтеסקе звернув свою увагу на закони істнованя соціяльних явищ, а Віко — на закони їх наступности. Та взагалі годі не піднести сього, що в більшости — початок філософії історії відносять до XVIII віка. І дійсно саме тоді в історичних дослідях відбував ся переворот: наставало зближене філософії й історії, почали вирабляти ся нові ідеї, що вчинили чималий вплив на розвій філософії історії; в особливости стали розбирати ідею, що сотворила — так сказати — душу останньої: ідею прогреса; повсталала назва філо-

²⁾ Бокль, Історія цивілізації вь Англії, СПб., 1863, I., 612. — В оригіналі: Buckle J. H. History of civilisation in England, London, 1857, 1861. Німецький переклад зладив Rige, Leipzig, 1860, — польський — Wł. Zawadzki, Historia cywilizacji w Anglii, Lwów, 1862—1868 [друге видане вийшло в Варшаві]. Пор. Pawiński A., Kilka słów o Buckle'u, Warszawa. 1869. — Праця Бокля викликала в історично-філософічних поглядах просто революцію, а її вплив відчуваєть ся ще й сьогодні. — С.

софії історії і вийшла перша праця вже просто під таким іменем — Гердера *Ідеї до філософії історії людства*¹⁾, студія, що вповні оправдує свій заголовок. Не зважаючи одначе на все те — годі сказати, що отсе такий і такий мислитель положив основи філософії історії: можна лише прийняти, що розвій її як окремішньої научної або філософічної науки починаєть ся як раз у XVIII віці.

З сього короткого огляду „родоначальників“ філософії історії — може читач бачити, як різнородне значіне приписують нашому термінові і що відносно до нашого означеня філософії історії — перших її проблесків повинні ми глядіти у Орозія і у Боссіета, та вже ніяк у „предтеч“ сучасної соціології в роді

⁵⁾ Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Riga und Leipzig, 1785. — Отсе перше історично-філософічне писання, яке рішучо переконало істориків про конечність філософії в історії. Своім ідейним багатством воно нас просто осліплює... Воно будить у нас дримаючі десь у незглибимих челюстях душі думки, велить нам застановляти ся над питаннями, на які ми досі не звертали уваги, а які тепер уже нас ніколи не опустять... — Перший том Гердерового писання присвячений астрономії, геології й фізичній географії. Властива філософія історії містить ся в томі II (і то аж від IX книжки). — С.

Арістотеля і Монтеסקє, — не в трактаті по істориці Бодена, не в Новій науці Віко, що має характер по часті розвідки по соціології, по часті загальної історичної науки. Та в Орозія і Боссієта були як раз лишень проблески філософії історії: ні Історії першого, ні Діскурсе другого не оперті на ніяких вироблених поглядах на історичну науку. При тім оба вони відділені один від другого кількома століттями та належать до різних народів, до епох із зовсім відмінним характером. В кінци в обох переважає рішучо точка погляду не научно-філософична, але релігійна. Тому то й кажемо ще раз, що властивий початок історично-філософичної літератури треба віднести до XVIII віка, коли то європейська думка поставила вже свідомо задачу філософичного огляду минувшини людства, коли заняли ся в особливості питанням про способи й цілі історичної науки, коли по раз перший — хоч і не рожево — повсталала позитивна наука про життя. Від XVIII віка традиція філософії історії тягнеть ся в цілому ряді письменників, що брали ся до філософичного огляду всесвітньої історії, до її теоретичного виясненя, до рішеня різних питань, які відносять ся до історично-філософичного знаня. До XVIII

віка стрічаємо всякі уривочні та суперечні стремління: в XVIII віці вони починають лучити ся, а результатом тої злуки появляеть ся зовсім нова ідея. Історичній науці ставляють ся нові завдання, а найвисшою з них стає огляд ходу все-світної історії; і як раз такий огляд вважають ся можливим лишень при розсліді научного метода, що повинен бути приспособлений до історії, при розсліді людської природи і законів, які нею кермують; досліди, які можна назвати соціологічними, дістають нову мету — вияснити історію. Видумуєть ся новий термін — правда — з характером доволі неясним, та поступенно все таки починають зарисовувати ся окремішні напрямки філософії історії й науки про життя, якій пізнійше надаєть ся назву соціології, — а „історика“ дістає новий характер, коли починаєть ся відчувати конечність загальних принципів філософії історії, того, що ми назвали історіософією. Відповідно до розвою історично-філософичної думки під кінець XVIII віка і протягом цілого XIX віка чим раз яснійше і яснійше виділяють ся із безобразної маси історичних філософовань дві течії: філософичний розслід взаємної звязи конкретних історичних фактів у цілім життю людства

і розслід законів, що кермують тими явищами, т. в. синтетична будова ходу всесвітної історії й аналітичний розслід — так сказати — елементів історичного життя. Рівночасно ми бачимо ще одну течію — науку про принципи історично-філософських розслідів, історіософію.

Тепер взаїмні відносини філософії історії, соціології і історіософії можемо представити собі тим способом.

Усе доступне нашому пізнанню — в сумою явищ, якими кермують закони. Наші досліди можуть бути звернені або на самі явища, або на їх закони, відповідно до того, що ставимо собі метою. Перше завдане описати явища і показати їх взаїмну звязь, — друге найти загальні закони їх існування в просторі і їх наступности в часі. З відтіля то два роди наук — феноменологічні, що займають ся даними явищами, і номологічні, що займають ся звисними категоріями законів. Кажучи взагалі, що історія в сумою цілої маси явищ у вічно зміннім життю народів, — можемо з одної сторони зобразити есенціональне в тій сумі, представивши її в одній цілості, з другого боку — доглядіти ся постійних відносин співіснування і наступности між тими явищами. В першім разі мати мемо науку феноменологічну — всесвітну історію,

від якої її філософія відрізняється лише більшою абстрактністю і більше тісними відносинами до суб'єктивних питань людського духа, — в другім — науку номологічну — соціологію: всі мислителі, які тільки мріяли про ідеальну та вічну історію, в дійсності стреміли не до чого иншого, але як раз до соціології, навіть тоді, коли тій ідеальній та вічній історії надавали метафізичний характер. Отже то проста, але ясна різниця між філософією історії, і соціологією¹⁾. Пронизаний всеобійм-

¹⁾ Постараємося подати тут важнішу літературу по соціології. Espinas, *Des sociétés animales*, 1878. — Letourneau, *La sociologie d'après l'ethnographie*, Paris, 1880. — Herbert Spencer, *Social statics*, London, 1850. *Study of Sociology*, 1874. *The principles of Sociology*, London, 1876. *Essay on Social Organisation*. Знамениті писання Спенсера можна читати в класичнім перекладі німецьким: *Die Prinzipien der Sociologie*, übersetzt von Vetter B., fortges. v. J. V. Carus. Stuttgart, 1897. — *Einleitung in das Studium der Sociologie*. Herausgeg. von Marguardsen, 2 Auflage 2 Th. 8. (264 i 297 стр.) Leipzig, 1896. — Основи соціології мають у перекладі й Поляки (I. K. Potocki): *Zasady socyologii*, T. I—II. (стр. 398 + LXXVIII i 299), Warszawa, 1889. *Wydawnictwo „Głosu“*. — Gumpłowicz, *Grundriss der Sociologie*, Wien, 1885. — Rebsamen J. U., *Leitfaden der Gesellschafts-und Verfassungskunde*, 6 Aufl. 8. (стр. 206), Frauenfeld, 1894. — Kidd B., *Sociale Evolution*, übersetzt von Pfeleiderer, 8. (стр. 321), Jena 1895. — *Grundzüge*

ливою провідною ідеєю філософічний роз-
слід скомплікованого феномена всесвітної
історії — се задача першої науки, завдане
другої — се дослід загальних законів со-
ціального життя, якого зміни й становлять
зміст історичного процесу. З феноменоло-
гічної точки погляду — історія се незви-
чайно скомплікована переміна найпестрій-
ших явищ у життю людства, з точки по-
гляду номологічної — представляє вона
скомпліковане зібранє простих процесів,
з яких кожний підлягає спеціальному
законові. Процеси механічні, фізичні, хе-
мічні, брали участь у формованю на-
ступних станів неорганічної природи, як
у повстанню наступних станів люд-
ських громад — процеси психологічні
і соціологічні. Научне обясненє теології
(яка по нашій термінології є наукою
феноменологічною) випадає на долю ме-

der Gesellschaftswissenschaft. 14 Aufl. (624 стр.),
Berlin, 1895. — Schäffle A., Bau und Leben des
socialen Körpers, 2 Aufl. 2 т. 8., Tübingen, 1896.
т. I. Allgemeine Sociologie (стр. 571); т. II. Spezielle
Sociologie (656 стр)]. — Sammlung Gesellschafts-
wissenschaftlicher Aufsätze, Hrsg. von E. Fuchs,
1—13 Heft. 8. München, 1896. — Huxley T. H.,
Soziale Essays. Übers. v. A. Tille (310 стр.) Weimar.
1897. — Achille Loria, Die Sociologie, Ihre Auf-
gabe, ihre Schulen und ihre neuesten Fortschritte
(з італійського переклав Dr. Clemens Heiss.) Jena,
1904. — С,

ханіки, фізики та хемії, научне об'яснене історії в ділом психольогії та соціольогії. В геольогії і історії ми розсліджуємо результати звісної комбінації ріжнородних процесів, у механіці, фізиці, хемії, психольогії та соціольогії ми ізолюємо кождий елементарний процес і студіюємо його в простійшій формі.

Такі то загальні відносини феноменольогії та номольогії. Властиво говорячи — вказана нами ріжниця становить як раз угольний камінь контівської класифікації наук, лишень термини в основателя позитивізму иньші. Нашим номольогічним наукам відповідають у тій класифікації — абстрактні, феноменольогічним — конкретні. Конт не запримітив лишень одного: що не кожда абстракція веде до відкриття законів, та що не кожде описане явищ конкретне. „Одні науки, — каже Конт — абстрактні, загальні, яких завдане — відкритв законів, що кермують ріжними родами явищ; — другі конкретні, спеціальні, описуючі, яких завдане — приспособлене тих законів до справдішної історії ріжнородних істнуючих предметів“¹⁾.

¹⁾ Comte, Cours de philosophie positive, I., 56 (вид. 2.), також його: Système de politique posi-

Привнявши таким чином усяку абстракцію за виведенє законів — влучив Конт усю свою філософію історії т. в. науку феноменологічну в свою соціологію під назвою Соціальної динаміки, не зрозумівши гаразд, що й „справдішна історія різнородних предметів“ може бути і абстрактною і конкретною, усе залежить лишень від степеня. Артистична картина і схематичний нарис, подрібна біографія і коротка характеристика, огляд і *résumé* — все мають предметом феномен, байдуже чи се якась там річ, чи особа, чи факт. І в історії можлива ціла градація від артистичних нарисів, найменших подробиць, довгих оглядів частин до абстрактних схем, до загальних характеристик, до коротких правил, цілий ряд ступінїв між конкретністю безпосереднього історичного матеріялу і абстрактністю його квінтенсії. В тім значіню філософія історії

tive, 1853, т. III., contenant la dynamique sociale on traité général du progrès humain (Philosophie de l'histoire]. — В. Лесевичъ, Опытъ критическаго изслѣдованія основначаль позитивной философіи, СПб. 1877, стр. 32 sq., 202 sq., 228 sq. — Де-Роберти, Соціологія, СПб. 1880, стр. 38 sq. — Blondel, Les sciences abstraites et les sciences concrètes (Revue de la philosophie positive, 1882, Janvier — février).

буде остаточно також з'ображенням все-світної історії, лишень доведеним до певної степені абстрактности.

Роблячи таку поправку в термінології Конта — доходимо до важних результатів. Фільософія і соціологія стають кожда на власній землі, не можуть уже більше мішати ся, одна другої не стане усувати на бік: таким чином звільняють ся історики від закиду, що не займають ся відкриваням законів тому, що вони звільняють ся від самої такої задачі, а соціологія перестає бути предметом експериментів, які стремлять до того, аби перемінити її в науку описуючу. Се перше. По друге — вкладаючи завдане відкриваня законів історичного процесу на психологію і соціологію ми не потребуємо вже ще якихсь там спеціальних історичних законів, побіч загальних психологічних та соціологічних, що з фільософії усуває безліч непорозумінь. По третє — ми осягнули деякі дані до означеня понятя фільософії історії, як абстрактно-феноменологічного представлення перемін у життю людства. Своім абстрактним характером ріжнить ся вона від історичної науки в тисяйшій значіню, яка повинна їй дати багато оброблений та достаточо узагальнений матеріал; своїм феноменологічним

характером різнить ся вона від соціології, яка повинна їй дати научні основи до обясненя розслїджуваного процесу; свою лучність з розслїдом всесвітної історії — від частинних історій, яких ідеалом може бути філософічна історія. Певна річ, що звязь філософії історії з всесвітною або частинною історією залежить від бажаня дослїдника, бо ж і історія кожної повдичної держави може бути представлена з філософічної точки погляду: тут лишень було би гаразд називати локальні історії з філософічної точки погляду філософічними історіями, а назву філософії історії давати виключно всесвітній історії з філософічної точки погляду.

Для такого вилученя всесвітної історії є певні підстави: по перше усю всесвітню історію в її цілости можемо слїдити як окремішну суцїльність явищ у загальному світовому життю — а основна черта філософії — се як раз стремління до суцїльності знаня; по друге — всесвітня історія стремить до з'єдиненя людства — і ми не маємо права легковажити хочай би й найменшої його часті, коли хочемо осягнути зрозуміне справдішної історії взагалі; по третє — на безконечних просторах всесвітної історії незвичайно ясно

рясують ся велетні закони культурної й соціальної еволюції людства

Означім тепер основну ідею історіософії. Задача представити в одній цілості бувальщину людства, вказати на наступність і взаємну звязь головних перемін в його житю, маючи до діла головно з узагальненими висновками історичної науки, — се без усякого сумніву задача в високій мірі скомплікована та трудна. При її виконненю повстає безліч питань, що без їх попередного рішення рішучо не можна приступити до діла.

Установлене загальних принципів філософії історії, у відповідь на сї питання, не лише входило часто у склад писань, які так або инакше представляли загальний хід історії людства, але ставало навіть самостійним предметом дослідів, завданєм осібної теорії. Загалом — питання сеї теорії можна поділити на три головні категорії. По перше — ми маємо тут діло з тим відношенєм, в яким повинні бути між собою філософичний спосіб думаня і фактичні дані історії: ролю філософії в історії розуміли ріжні письменники всяким способом і та роль повинна бути точно означена. Отсе одно із питань „історика“ — в широкім розуміню слова. По друге — на яким небудь цисаню по

Філософії історії відбиваєть ся загальний світогляд його автора — і заки приступаємо до розслівдів минувшини людства — треба рішити безліч чисто філософічних питань, — як конечність і свобода людської волі, абсолютна і зглядна випадковість історичних фактів, сліпа фатальність — чи розумна суцільність загального ходу історії, суб'єктивна — чи об'єктивна ціль історії і т. п. — оттакі то питання. По третє — філософія історії тим борше може осягнути свою ціль, чим краще обговорені ріжні теорії окремішних наук, які стоять у таких або иньших відносинах до історичного знаня: такі питання, як вплив природи землі і вроджених прикмет раси на історію народа, загальні причини можности і загальні условини успішного історичного поступу, подібности і ріжницї в розвою поодиноких громад, роль одвиць і мас у великих перемінах, яким громади улягають і багато иньших тим подібних питань, які в більшій часті входять в обсяг психології і соціології, мають також у високій мірі важне значінє для історично-філософічних проб. Иньшими словами історіософія в рішенєм таких питань історики, філософії і номольогічних наук, без яких немислиме саме занятє філософією історії. Передовсім саме тепер

відчуваєть ся конечність подібної науки, коли історія хитаєть ся між найскрайнішим емпіризмом і крайно довільними, суб'єктивними розумованнями, коли в філософічних поглядах панує найбільша анархія, а в історії не систематичне філософованє, коли з ріжних сторін подаєть ся тільки найможливіших теорій для виясненя історії, теорій, що одна другій противорічить і одна другу виключає, коли в кінци є тільки непорозумінь, тільки взаємного непорозуміння, або й прямо ігнорування — між істориками, психольогами, соціольогами і філософами. Недостачою трівких історіософічних прінципів цоясвятєть ся ще й те, що філософія історії досї розвивала ся так неправильно. Одні порівнують літературу по філософії історії з незчисливими розпочатими та недокінченими і занеханими будовами¹⁾... Другі говорять, що про точні та загально признані результати філософії історії не можна й говорити²⁾... „Коли, — питає один критик — виринає якась нова історична теорія — чи представляє вона по крайній мірі красший метод, або більше

¹⁾ Paulsen, Zeitschrift für Völkerpsychologie, VIII., 464.

²⁾ Rocholl, op. cit., 376.

раціональну концепцію, як попередні? Зовсім ні! — Вона лишень иньша, тільки й всього!¹⁾ Подібних висловів могли би ми навести безліч²⁾.

Зберім тепер усе тут сказане разом. Науки займають ся або самими конкретними явищами, або їх законами: звідтіля то поділ наук на феноменольогічні і номольогічні, або по Конттові на науки конкретні і абстрактні. Історія се наука феноменольогічна, з номольогічного боку відповідають їй психольогія і соціольогія. Філософію історії я називаю історію людства з філософічної точки погляду, а філософічну теорію історичного знання й історичного процесу, взятого абстрактно, називаю історіософію: остання повинна черпати свої висновки з філософії (чиого загальні погляди), з „історики“, себ-то теорії історичного знання (метода) і психольогії та

¹⁾ Raoul Rosières, Philosophie de l'histoire (Revue politique et littéraire, 1882, Nr. 5., стр. 141).

²⁾ Rougemont, II., 607. — Renouvier, Introduction à la philosophie analytique de l'histoire, 694. — Etienne, La positivisme dans l'histoire (Revue des deux mondes, 15 mars, 1868, стр. 375). — Carrau, Le philosophie de l'histoire et la loi du progrès d'après les récents travaux (Ibid., 1. oct. 1875, стр. 573).

соціології [закони духового і соціального (громадського) життя], щоби бути теорією філософії історії, системою її загальних ідей і принципів, — конечних коли займається якою небудь наукою. Відповідно до того філософією історії можна назвати філософічний огляд історії людства, — філософічний — в значіню впровадження в нього провідної ідеї певного напрямку, тісної звязи з суб'єктивними питаннями нашого духа, — а при тім огляд самого, справдішного, емпірично-певного ходу тої історії, при помочи загальних філософічних і номологічних ідей. В такім розуміню — філософія історії переміняється в глядане суті фактичної історії, в суд над її ходом в його результатах для окремих груп, одиниць і для цілого людства. Щоби таке завдане можна було сповнити научно — треба й осібної філософічної теорії історичного знання, або історіософії, яка дала би загальні принципи філософії історії і рішила-б питання про відношене між суб'єктивними філософічними поглядами і фактичними даними історичної науки, загальні питання світогляду що мають значінє в історично-філософічних працях, питання, які входять у теоретичні науки про чоловіка. Задача історіософії — представити, чим повинна бути філософія

історії, які суб'єктивні елементи маємо право впровадити до неї, в чім лежить істота історичного процесу взятого абстрактно, так сказати його механізм. Одним словом — історіософія — се синтеза теорій, якими повинна руководити ся філософія історії. Іншими словами — історіософія відносить ся до філософії історії, як історика до історії.

Формуючи гадку про історіософію — я подаю лишень загально стремління безліку письменників усяких напрямків, які таку історично-філософічну науку вважали конечністю. Ось кілька примірів. Ожіст Конт стремів до того, аби найти „основну теорію історичної еволюції“, яка могла би „стояти на чолі величній будівлі філософії історії“¹⁾. Альтмаер дефініює філософію історії як науку необмежену тісними границями оповідання про факти, а як таку, що повинна дати ідеї до руководства в дослідях реального життя²⁾. По думці Вроньського — філософія історії потребує „загальної підготовки“,

¹⁾ A. Comte. *Système de politique positive*, Paris, 1853, III, 70. 71 sq.

²⁾ Altmeyer, *Cours de philosophie de l'histoire*, Bruxelles, 1840, стр. 12—13.

якій він й дав імя історіософії¹⁾. В Німеччині подібні погляди ввринають іще в XVIII віці²⁾, а в XIX вони приймають ся вже чим раз більше і більше. Гетель додав до свєї філософії історії вступ, щоби установити, обяснити і виправдати ту точку погляду, з якої у нього розбираеть ся філософічно хід всесвітної історії³⁾. Геррес вважає конечним спровадити „погляд на всесвітню історію до її найсубтельніших і найглубших основних умовин“⁴⁾, себто установити загальнофілософічну точку погляду. Єніш бажав розвинути принципи, по яких належить писати кожду будучу культурну історію⁵⁾. У Кравзе в ціла розвідка на нашу

1) Wronski, Philosophie absolue de l'histoire, Paris, 1852, I. avis, I. Cf. 19.

2) Iselin, Ueber die Geschichte der Menschheit, Basel, 1786, I., 3. — Wegelin, Plan raisonné d'une histoire universelle (Mémoires de l'académie royale de Berlin, 1770, стр. 493).

3) Hegel, Philosophie der Geschichte (Werke, 1870, IX, 12).

4) Görres, Ueber Grundlage, Gliederung und Zeitfolge der Weltgeschichte, стр. 56 (вид. з р. 1880).

5) Jenisch, Universalhistorischer Ueberblick der Entwicklung des Menschengeschlechtes. Eine Philosophie der Culturgeschichte, Berlin, 1801, I, 31.

тому¹⁾; Герман пише цілу книжку, щоб установити філософічні принципи для розсліду історії²⁾. Метою історіософічного писання Лязо було також дати теорію історії³⁾. Подібно Бунзен⁴⁾ і Дєргєв, який теж вважає конечним дати „вступ до розуміння всесвітньої історії“, що вияснив би конкретну історію абстрактним способом⁵⁾.

Отсе лишень приміри того, що незалежне від філософії історії, як філософічної історії людства; багато робітників на цьому полі вважало конечними особні „вступи“, „провідні ідеї“, „підготовки“ і т. д., а ми лишень загально подали сі стремління пускаючи в світ

¹⁾ Krause, Die reine d. i. allgemeine, 1843. Перших трицять сторін.

²⁾ Hermann, Prolegomena zur Philosophie der Geschichte, Leipzig, 1849. стр 81 sq. Cf. його-ж Philosophie der Geschichte, Leipzig, 1870, стр. 647.

³⁾ Lasaulx. Neuer Versuch einer alten auf die Wahrheit der Thatsachen gegründeten Philosophie der Geschichte, München, 1856, стр. 11.

⁴⁾ Bunsen, Gott in der Geschichte, Leipzig, I., 17, 18, 23 sq.

⁵⁾ Dörgens, Über das Bewegungsgesetz der Geschichte, Leipzig, 1878, — Vorwort, V.

гадку про історіософію. Звертаємо-ж на се увагу тому, що після висловів деяких критиків нашої студії¹⁾, відділене історіософії від філософії історії — у нас недостаточо мотивоване.

¹⁾ Критика на перше видане праці д. Кареева з р. 1883. На заміти своїх критиків відповів ш. учений брошурою під заг. „Моимъ критикамъ. Защищаю книги Основные вопросы философии истории“. Варшава, 1884.

О п о в і с т к а

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отей книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ :

Ціна в коронівій вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і інші оповідання . . .	1-60	К
2. Іван Франко. Поеми	1-60	„
3. О. Кобилянська. Покора і інші оповідання .	1-40	„
4. Гю де Мопасан. Дика пані і інші оповідання	1-30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1-40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оповідання .	1-60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2-20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1-60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1-60	„
10. Уїлліам Шекспір. Гамлет, принц данський	1-80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповідання .	1-40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідання	1-20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1-60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1-60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1-40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	1-40	„
17. В. Короленко. Судний день	1-20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1-60	„
19. К. Гуцков. Уріель Акоста	1-40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1-80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1-60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0-90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1-60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2-00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1-00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1-60	„

27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1-60	К.
28. Л. Толстой. Відродження, (3 томи)	3-60	"
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезій	1-80	"
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1-80	"
31. І. Франко. Коваль Бассім	1-60	"
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1-80	"
33. Е. Тимченко. Калевала	3-00	"
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідання	1-40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечовля	1-60	"
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1-40	"
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезій	1-60	"
38. Уїлліям Шекспір. Ромео і Джульєта	1-80	"
39. К. Сроковський. Оповідання	1-40	"
40. А. Криський. Пальмове гілля, (3-00)	2-00	"
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2-00	"
42. Гю де Мопасан. Горля і иньні оповідання	1-30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2-00	"
44. Уїлліям Шекспір. Король Лір	1-80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3-00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1-20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1-60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру	1-40	"
49. М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2-00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	"
51. С. Ковалів. Риболови	2-00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1-60)	2-00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповіданє	3 00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинъчики	2-60	"
55. В. Винниченко і В. Деде. Повісти й оповідання	3-00	"

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотеці“, вийшли:

1. Кароль Кавці. Народність і її початки	0-60	К.
2. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	0-50	"
3. Фр. Енгельс. Початки родини.	1-50	"
4. Ш. Сеньобо. Австрія в XIX століттю	0-80	"

5. В Будзиновський. Хлопська посілість брош.	2-00	К.
оправлена	2-40	"
6. К. Флямарион. Про небо	2-00	"
7. М. П. Драгоманів. Черениска, т. I.	1-80	"
8. С. Степняк. Підземна Росія	3-00	"
9. Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1-00	"
10. Г. Тен. Фільософія штуки	1-00	"
11. Феріс. Дарвінізм (друкується)		
12. Інґрем. Історія політ. економії (друкується)		

Брошур другої серії не опрацьовується.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“

вийшли:

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0-20	"
2. Курцій Руф. Фільотас	0-20	"
3. В. Наумович. Величина зоряного світа.	0-15	"
4. Папас Мирний. Лови	0-06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0-20	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джуґур.	0-10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0-10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0-15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0-15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0-20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0-15	"
12. Г. Квітка. Маруся	0-50	"
13. М. Левицький. Умова для селян. спілок	0-20	"
14. П. Кудіш. Оріся.	0-06	"
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0-20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. I.	0-20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0-20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0-20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0-40	"
20. В. Гіґо. Кльд Іе	0-25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0-25	"
22. П. Мирний. Лихий попутав	0-40	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0-30	"
24. Ів. Франко. Украдене щастє	0-50	"
25. С. Бфремов. Національне питање в Норвегії	0-30	"

26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0:30	К.
27. М. Драгоманів. Два учителі	0:40	"
28. Е. Золя. Повінь	0:30	"
29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0:10	"
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0:35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	5:35	"
32. Люк'ян. Юпітер у клопотах	0:30	"
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0:20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0:40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0:20	"
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0:30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0:30	"
38—39. І. Турґенєв. Ася	0:40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся	0:25	"
41—42. Данте Аліґері. Певло, пісня I—X	0:40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0:70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0:90	"
49—50. О. Бодяньський. Українські казки	0:50	"
51. Е. Золя. Смерть Олівіє Бекайля	0:25	"
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0:45	"
53. Гомер. Іліяда (3 пісня)	0:25	"
54. А. Міцкевич. Лист до братів Галичан	0:45	"
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0:55	"
57. В. Брайтенбах. Біюльгія в XIX в	0:25	"
58—59. М. Горький. На дні життя	0:70	"
60—61. М. Верн. Біблія	0:40	"
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О...	0:40	"
64. Карсєв М. Фільософія історії	0:25	"

В друку: Антольоґія укр.-руської поезії від смерти Шевченка під ред. д-ра Ів. Франка, з ориґінальними ілюстраціями Ю. Панкевича. (Видане люксусове.)

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

☛ Хто купує за готівку зараз усі книжки видає доси, дістає 25⁰/₁₀ рабату.

1875

Ціна 25 сот.

